

YAVDAT ILYASOV ASARIDA TARIXIY HAQIQAT

Ibragimova Nazira Jovli qizi

Termiz davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda Yavdat Ilyasovning “Sug’diyona” asarida keltirilgan tarixiy shaxs va tarixiy haqiqatning yorqin ifoda etilgani haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Sug’diyona, Spetamin, saklar, yunonlar, zaro kampir, sharq shamoli.

Taniqli yozuvchi Ilyasov Yavdat Xavanovich 1929-yilning 16-fevral kuni Boshqirdistonda tug’ilgan. Badiiy asarlarni rus tilida, publististik asarlarini boshqird, rus, tatar va o’zbek tillarida yozgan. Beloretsk shahridagi pedagogika bilim yurtini tamomlagan. U podachi, traktorchi, payvandchi, nonvoy, chizmach, rassom-bezakchi, klub va kutubxona boshqaruvchisi bo’lib ishlagan. Shuningdek, maktabda o’zbek tili, chizmachilik, rasm fanidan dars bergan. 1952-yildan Ufaning “Leninchi” gazetasida adabiyot va san’at bo’limi mudiri, tarjimon va muxbiri, “Toshkent haqiqati”, “O’zbekiston komsomolchisi”, “O’zbekiston jismoniy tarbiyachisi” gazetalarida adabiy xodim, “Sharq yulduzi” jurnalining she’riyat bo’limi mudiri lavozimlarida faoliyat yuritgan. 1982-yilning 19-iyun kuni Toshkentning Komsomol ko’lida cho’milib, fojiaiy o’lim topadi.

Asarlari: tarixiy qissa va romanlari “Yoy va oftob” (1954), “G’azab yo’li” (1956), “Sug’diyona” (1959), “O’lim dog’i” (1964), “Qora xotin” (1966), “Oltin sanam” (1973), “Anaxitlar qasosi” (1984); romanlar “Ilon o’rgatuvchi” (1979) va “Sukunat minorasi” (1982), Umar Hayyom haqida va boshqalar. She’lari, hikoyalari, tatar, boshqir, o’zbek va rus tillaridagi ocherklari. Boshqir, o’zbek, qoraqalpoq, koreys, qrim-tatar shoirlarining tarjimalari va boshqalar ¹. Ilyasov kitoblarining umumiy adadi 23 mln nusxadan ortiq. Yavdat Ilyasovning “Sug’diyona” asarida keltirilgan tarixiy ma’lumotlarga e’tibor qarataylik.

Aleksandar Makedonskiyning harbiy yurishlari va unga qarshi kurash. Davlat boshqaruvi. Ulkan Ahamoniylar saltanati o’zining g’arbga qilgan ekspansiyasi natijasida yunon davlatlari bilan to’qnashadi va buning natijasida mil.avv. V asrning birinchi choragida yunon-fors urushlari boshlanadi. Mil.avv. V asr davomida betinim urushlar, saroydagi fitnalar, bosib olingan xalqlarning ozodlik uchun kurashlari Ahamoniylar davlatini ancha zaiflashtirib qo’ygan edi. Mil.avv. IV asrining o’rtalaridan boshlab esa, Bolqon yarim orolidagi shahar-davlatlar kuchaya boshlaydi. Bu davrda Makedoniya podshosi Filipp II Bolqon yarim orolida o’z mavqeini

¹ Arrian Flaviy, Poxod Aleksandra, M.—L., 1962;

mustahkamlab olib Ahamoniylarga qarshi kurashga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Filipp II o'z davriga mos harbiy islohotlar o'tkazib tartibli va yaxshi qurollangan qo'shin tuzishga muvaffaq bo'ldi. Mil.avv. 336-yilda Ahamoniylar davlatiga qarshi kurash boshlandi. Ammo Filipp II ning o'ldirilishi tufayli bu kurash to'xtab qoldi. O'sha yili taxtga Filipp II ning o'gli 20 yoshli Aleksandr o'tirdi. U Ahamoniylarga qarshi urushga jiddiy kirishib Kichik Osiyodan Parmenion boshliq qo'shinlarni chaqirtirdi. Harbiy kengash to'zib quruqlikda va suvda harakat qilayotgan qo'shinlar oldiga aniq vazifalar qo'ydi. Mil.avv. 334-yil mayida (Graniq daryosi yonida), 333-yil oktabrida (Gavgamela, Shimoli-sharqiy Mesopotamiyada) bo'lgan janglarda fors qo'shinlari to'la mag'lubiyatga uchradi. Shundan so'ng Aleksandr uchun Ahamoniylar davlatining markazlariga yo'l ochilgan edi. Aleksandr dastavval Bobilni, so'ngra So'za, Persepol, Pasargada shaharlarini egallab fors podsholarining xazinalarini qo'lga kiritdi. So'nggi Ahamoniy hukmdori Doro III avval Midiyaga, keyin esa Baqtriyada qochib ketdi. Kursiy Rufning ma'lumotlariga ko'ra Baqtriyaga Doro III ga qarshi fitna uyushtirilib u o'ldiriladi va fitnaga boshchilik qilgan Bess o'zini Ahamoniylar podshosi deb e'lon qiladi. Ammo Bess Aleksandrda harbiy qo'shinlarni qarshi qo'ya olmadi. Mil.avv. 329-yilning bahoriga qadar Aleksandr Ariya, Drang'iyona, Araxosiya kabi viloyatlarni egallab Oks-Amudaryo bo'ylariga chiqib keladi. Arrian va Kursiy ma'lumotlariga ko'ra bu paytda daryo juda sersuv bo'lib, to'lib oqardi. Amudaryodan kechuv joyini tadqiqotchilar Kelif atroflari, Chushqago'zar, Termez atroflari va Sho'rob deb hisoblaydilar. Nima bo'lganda ham, Aleksandr qo'shinlari qoplarga somon-xashak to'ldirib, ular orqali besh kun davomida Amudaryodan kechib o'tganligi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar saqlangan. Aleksandr qo'shinlari daryodan o'tgach Bessni ta'qib etib «Sug'd viloyati Navtakaga» yo'l oladilar (Avval Ptolomey Lag boshchiligidagi ilg'or qism, keyin asosiy kuchlar). Sug'd yerlarida Spitaman boshliq mahalliy sarkardalar Aleksandrni to'xtatib qolish maqsadida Bessni asir olib unga topshiradilar. Ammo Aleksandrda harbiy yurishlarni to'xtatish niyati yo'q edi. Navtakadan so'ng yunon-makedon qo'shinlari Sug'diyaning poytaxti Smarakandaga yurish qilib uni egallaydilar. Kursiy Ruf ma'lumotlariga ko'ra yunon-makedonlar «shaharda o'zlarining kichik gornizonlarini qoldirib, yaqin atrofdagi qishloqlarni yondirib va vayron etib», shimoli-sharqqa tomon harakat qila boshlaydilar. Jizzax va O'ratepa oralig'idagi tog'li hududlarda yunon-makedon qo'shinlari qattiq talofat ko'radilar. Aleksandrning o'zi ham og'ir yarador bo'ladi. Shunga qaramasdan tog'li hudud aholisini qiyinchilik bilan mag'lub etgan yunon-makedonlar dasht ko'chmanchilari saklar va Sug'diylar o'rtasida chegara bo'lgan Yaksart-Sirdaryoga tomon harakat qiladilar. Yunon-makedonlar Yaksart bo'yida to'xtab bu yerdagi shaharlarga o'z harbiy qismlarini joylashtira boshladilar. Ko'p o'tmay bu shaharlar aholisi Aleksandrda qarshi qo'zg'alon ko'taradilar. Daryoning o'ng qirg'og'idagi saklar ham o'z qo'shinlarini bir yerga to'play boshlaydilar. Xuddi

shu paytda Baqtriya va Sug'diyona hududlarida ham Aleksandrga qarshi qo'zg'olonlar boshlanib ketadi. Aleksandr dastlab Yaksart bo'yida oz mavqeini mustahkamlashga qaror qilib, bu yerdagi qo'zg'olonlarni bostirdi. Sug'diyonada mil.avv. 329-yil kuzida Spitaman boshchiligidagi qo'zg'olonni (Maroqandda) bostirish uchun sarkarda Farnux boshchiligidagi qo'shinlarni jo'natdi. O'zi asosiy kuchlar bilan saklar ustiga yurish qildi. Ammo, bu yurish muvafaqiyatsiz tugadi. Farnux boshchiligidagi Maroqandaga jo'natilgan qo'shinlar Spitaman tomonidan mag'lubiyatga uchradi. Aleksandrning o'zi asosiy kuchlari bilan Sug'diyonaga qaytishga majbur bo'ldi. O'rta Osiyo hududlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar yunon-makedon zulmidan ozod bo'lishga qaratilgan bo'lib, Aleksandrning «varvar» larni osonlikcha bosib olmoqchi bo'lgan rejalarini puchga chiqardi.²

Sug'diyonaning tog'li hududlaridagi bosqinchilar qadami yetmagan joylarda qo'zg'olonchilar yashirinib olgan edilar. Sug'diyonaning deyarli barcha aholisi Spitaman tomonida bo'lib, uning g'alabalariga katta umid bog'lagan edilar. Aleksandr esa, mil.avv. 329-28-yillar qishlovini Baqtriyada (ba'zi manbalarda Navtakada deyiladi) o'tkazar ekan vaqtni behuda ketkazmadi. U bu yerda Xorazm hukmdori Farasman bilan mo'zokaralar olib bordi. Natijada Aleksandrning Xorazmga yurish rejasi to'xtatildi. Mil.avv. 328 yilning bahoridan yunon-makedonlarga qarshi kurash yana avj oldi. Mahalliy aholi yirik shaharlar, qal'alar, tog'li hududlarda kurashni davom ettirdilar. Ahvol jiddiylashganidan xavotirga tushgan Aleksandr 30 ming qo'shinini 5 guruhga bo'lib, bu guruhlarga ishonchli sarkardalar – Gefestion, Ptolemey Lag, Perdikka, Ken va Artabozlarni boshliq etib tayinladi.³

Aleksandr Makedonskiy mahalliy aholini kuch bilan yengish nihoyatda og'ir ekanligini anglab yetganidan so'ng turli yo'llar bilan ularga yaqinlashishga qaror qildi. Mahalliy xalq vakillariga nisbatan siyosatini tubdan o'zgartirdi. Xususan, zardushtiy kohinlariga birmuncha erkinliklar berib o'zi ham bu dinni qabul qildi. Qo'zg'olon boshliqlari Oksiart, Sisimitr, Xoriyen kabilarni avf etib, mol-mulkklarini qaytarib berdi. Hatto, qo'zg'olonga qatnashganlarga mukofotlar tarqata boshladi. Mahalliy aholi bilan qarindoshlik munosabatlarini o'rnatib Oksiartning qizi go'zal Roksanaga (Rohshanak) uylandi. Natijada mahalliy zodagonlarning deyarli barchasi Aleksandr hokimiyatini tan olib uning xizmatiga o'tib ketdilar. Mil.avv. 327-yilning oxirida Sug'diyonadagi qo'zg'olonning so'nggi o'choqlari ham bostirildi. Yunon-makedon bosqinchilariga qarshi uch yil davomida kurash olib borar ekan, O'rta Osiyo xalqlari mislsiz jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Ular yunonlar o'ylaganidek, «varvarlar» va madaniyatdan orqaga qolgan emas, balki o'z davrining yuksak harbiy san'ati va madaniyatiga ega

² O'zbekiston xalqlari tarixi, Ij., T., 1950;

³ Shaxermayr F., Aleksandr Makedonskiy, M., 1986;

ekanliklarini namoyish etdilar. Aleksandr qo'shinlari butun Sharq davlatlarini o'zlariga bo'ysundirganlarida Sug'diyona va Baqtriyadagi kabi qattiq qarshilikka uchramagan edilar. Bu holni Aleksandr tarixini yozgan ko'pgina qadimgi davr tarixchilari ham e'tirof etadilar. O'zbekiston hududlarida yashagan mahalliy aholi o'z ozodligi va mustaqilligi yo'lida bir tan-bir jon bo'lib harakat qilganlar. Ammo, kuchlar nisbati va harbiy texnikaning teng emasligi ko'p hollarda bosqinchilar ustunligini ta'minlagan. Shunga qaramasdan bunday holatlar davlatchilik tarixida muhim iz qoldirgan.⁴

Hikoyada markaziy o'rinni bosqinchilarga qarshilik ko'rsatish yetakchisi Spantamano va Ikki shoxli Iskandar (Iskandar Zulqarnayn) o'rtasidagi qarama-qarshilik egallaydi. Qizig'i shundaki, Yavdat Ilyosov boshqa adiblar bosib o'tgan yo'ldan bormagan, Iskandarni u qadar olijanob va mard fotih sifatida ko'rsatmagan. So'g'diyonada makedoniyalik shafqatsiz va hisobchi zolim sifatida tasvirlangan, u uchun uning qo'l ostidagi xalqlarning taqdiri hech narsani anglatmagan. Menimcha, Buyuk Fathchi o'z hayoti davomida shunday bo'lgan. Spantamano haqida juda kam narsa ma'lum. U So'g'd hukmron tabaqasining vakili bo'lib, Fors imperiyasiga xizmat qilgan. Makedoniyaliklar kelishi bilan Spantamano muhim mavqega ishonishi, shirin uxlashi va mazali ovqatlanishi mumkin edi. Ammo u boshqa yo'lni tanladi – qo'zg'olonga boshchilik qildi. Yavdat Xasanovich yaratgan bu qahramon obrazi afsonaviy Bosqinchi obrazidan kam qiziqarli emas.

Ushbu kitob sahifalarida o'sha davrning (miloddan avvalgi IV asr) ko'plab muhim siyosiy arboblari hayotga kiradi. Ular orasida fors shohi Doro, Iskandar Zulqarnaynning yaqin doirasi va So'g'd hukmron elitasi bor. Roman Spantamano va uning kelini, keyin esa uning rafiqasi Zara o'rtasidagi munosabatlar tarixini qiziqarli tarzda taqdim etadi. O'sha davrning eng buyuk jangi - Gaugamela jangi (miloddan avvalgi 331-yil), uning mag'lubiyati Fors imperiyasini vayron qilganining batafsil, juda batafsil tavsifi mavjud.

Yavdat Ilyosov tasvirlagan ikkinchi jang miqyosi jihatidan ancha kichik. Ammo Politimet jangi (miloddan avvalgi 329- yil) qiziq, chunki unda Buyuk Aleksandrning eng yaqin safdoshlaridan biri Andromax qo'mondonligi ostida yengilmas Makedoniya qo'shinlari qattiq mag'lubiyatga uchradi. Bu ilgari bo'lmagan. Ular so'g'dlar tomonidan mag'lubiyatga uchradi va Spantamano ularni boshqardi. Kitobda buyuk davlat arboblari va mashhur qahramonlardan tashqari, ko'plab kichik, yaxshi yozilgan qahramonlar yashaydi, sevadi, umid qiladi va nafratlanadi.

Roman aniq va aniq uslubda yozilgan. Uni tushunish oson va murakkab nutq naqshlari bilan ortiqcha yuklanmagan. Va kamchiliklari: Qadimgi dunyo tarixi bilan tanish bo'lmagan o'quvchi uchun dastlab kim, qayerda va nima uchun ekanligini

⁴ Gafurov B., Sibukidis D.I., Aleksandr Makedonskiy i Vostok, M., 1980.

aniqlash oson bo'lmaydi. Ammo sekin o'qisangiz, hammasi joyiga tushadi. Muallif hamma narsani aql bilan tushuntiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arrian Flaviy, Poxod Aleksandra, M.—L., 1962;
2. O'zbekiston xalq^ari tarixi, 1j., T., 1950;
3. Shaxermayr F., Aleksandr Makedonskiy, M., 1986;
4. Gafurov B., Sibukidis D.I., Aleksandr Makedonskiy i Vostok, M., 1980.